

ОЛЕКСАНДР ЗІНОВ'ЄВ: СТАНОВЛЕННЯ УЧЕНОГО, ПИСЬМЕННИКА, ГРОМАДЯНИНА (РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

*Настанет Страшный суд. Нас призовут к ответу.
Велят заполнить за прожитое анкету.
И в пункте, из какой земли и из какой эпохи,
Двадцатый век, Россия, – будут наши вздохи.*

А. Зиновьев

У статті прослідковується нерозривний зв'язок життєвого шляху, наукової й літературної діяльності, художньої творчості видатного ученого-логіка, соціального філософа, соціального психолога, політолога, письменника-сатирика, поета, художника-графіка й громадянина Олександра Зинов'єва (1922–2006 рр.). Досліджено радянський (1922–1977 рр.) період його життєдіяльності. З метою комплексної характеристики індивідуальності О. Зинов'єва, здійснено періодизацію еволюції його життя, наукової діяльності й літературної творчості.

Ключові слова: логіка, філософія, соціологія, література, поезія, громадянин, марксизм, комунізм, західнізм.

Феномен Олександра Олександровича Зинов'єва – доктора філософських наук, дійсного члена ряду міжнародних і російських академій, почесного професора західних і російських університетів, видатного ученого-логіка, соціального філософа, письменника-сатирика, поета, художника – одне з яскравих, мало досліджених і нерозгаданих інтелектуальних явищ ХХ ст. Своім життєвим експериментом О. Зинов'єв продемонстрував, яких неймовірних висот в інтелектуальному й духовному розвитку може досягти людина, якщо вона постійно себе «самоозадачує». Ректор Московського гуманітарного університету, професор І. Ільїнський справедливо зауважив, що феномен О. Зинов'єва в усій його повноті постав як неймовірна складність: «Це не просто «homo sapiens» (людина розумна), а тим більше – «homo faber» (людина-ремісник), «homo economicus» (людина-господарник), «homo prosaicus» (людина прозаїчна). Зинов'єв – істота внутрішньо суперечлива. Але такою й повинна бути повноцінна, нормальна людина»¹. О. Зинов'єв у його розумінні – це зразок для оцінки людей і створення людини нового типу: з високорозвиненим розумом і високорозвиненою душею, якій не байдужа власна доля, доля своєї сім'ї, вітчизни й усього світу (О. Зинов'єв – це норма, все інше – ненормальність, зауважив І. Ільїнський).

До аналізу найважливіших аспектів творчості – логіки, соціології, художньої літератури, життєвої філософії О. Зинов'єва, зверталися, переважно, російські дослідники. А. Гусейнов здійснив вдалу спробу системного дослідження життєдіяльності О. Зинов'єва, Л. Мітрохін проаналізував феномен О. Зинов'єва. Л. Давидова писала про глобальне надсупільство й посткомуністичну Росію в інтерпретації О. Зинов'єва, його соціологію як шлях до розуміння сучасності. Вдова філософа Ольга Зинов'єва запропонувала характеристику особистості О. Зинов'єва, опублікувала спогади про філософа, письменника, поета, художника і громадянина О. Зинов'єва. І. Ільїнський відмітив цілісність як головну рису зинов'євської натури. Г. Зюганов пов'язав ідеї О. Зинов'єва з соціалізмом у ХХІ ст. Ю. Болдирев згадував про О. Зинов'єва як суверенну особистість, про його любов до Батьківщини. О. Катишевцева досліджувала соціальну філософію О. Зинов'єва. Марія Санчес Пуїг проаналізувала художні засоби О. Зи-

нов'єва на службі його авторської ідеї (на матеріалі роману «Зияющие высоты»). В. Мионов охарактеризував життя О. Зінов'єва як вчинок. С. Бабурін досліджував вплив О. Зінов'єва на сьогодення. В. Стьопін писав про О. Зінов'єва як ученого, філософа, новатора. М. Кірквуд здійснив лінгвістичний аналіз творчості, відмітив значення ідеології в творах О. Зінов'єва. А. Фурсов прослідкував зв'язок О. Зінов'єва, російської історії й сучасного суспільства. О. Карпенко написав про його внесок у розвиток багатозначної логіки. М. Зальцберг говорив про О. Зінов'єва як великого росіянина. О. Пономарьова досліджувала його логічну соціологію. Ю. Солодухін писав про Росію, пострадянське і логічне вчення О. Зінов'єва. К. Кантор відмітив вибухову роль літературних творів і логічної соціології О. Зінов'єва. А. Федіна вказала на психолого-лінгвістичне свідчення його як очевидця 1960–1970-х рр. П. Барашев писав про О. Зінов'єва як викладача філософії в МФТІ. О. Скворцов досліджував соціологію О. Зінов'єва між логікою та етикою.

Метою статті є виявлення нерозривного зв'язку життєвого шляху, наукової й літературної діяльності, художньої творчості ученого-логіка, соціального філософа, соціального психолога, політолога, письменника-сатирика, поета, художника-графіка й Громадянина О. Зінов'єва (1922–2006 рр.), аналіз радянського (1922–1977 рр.) періоду його життєдіяльності.

Життєвий шлях, наукову діяльність і художню творчість, які нерозривно пов'язані в життєдіяльності О. Зінов'єва, можна умовно розділити на три радикально відмінні періоди: радянський (1922–1977 рр.), європейський (1978–1998 рр.) і пострадянський (російський) (1999–2006 рр.). Оскільки такі періоди властиві будь-якому емігранту, що повернувся на батьківщину після розпаду СРСР, то для комплексної характеристики індивідуальності О. Зінов'єва доцільно диференціювати еволюцію його життєдіяльності на ряд етапів формування й розвитку творчої індивідуальності авторитетного науковця зі світовим ім'ям і громадянина, внесок якого (як стверджують знані російські й зарубіжні дослідники біографії, наукового, літературного й мистецького доробку О. Зінов'єва) в російську й світову культуру порівнянний з внеском таких видатних діячів науки і мистецтва, як В. Висоцький, М. Мамардашвілі, Б. Окуджава, А. Сахаров, Г. Щедровіцький, О. Солженіцин, Е. Радзінський і інших «володарів дум» росіян на зламі революційної епохи 1980–1990-х рр.²

Перший етап пов'язаний з передвоєнним становленням особистості видатного мислителя. О. Зінов'єв народився 29 жовтня 1922 р. у бідній багатодітній селянській родині (шоста дитина з 11 дітей маляра Олександра Яковича й селянки Аполлінарії Василівни) в селі Пахтіно (у найкращі часи у ньому було не більше десяти будинків) Чухломського повіту Костромської губернії РРФСР. Батьки матері (Василь і Анастасія Смірнови) були достатньо заможними людьми: окрім будинку в селі, найбагатшого в окрузі, вони володіли нерухомістю в Петербурзі. Дід був підприємцем, про обсяг його багатства можна судити з того, що в результаті революції в нього пропало двісті тисяч рублів готівкою. Батьки батька (Яків і Параскева Зінов'єви) вважалися, з одного боку, своєрідною аристократією, з іншого, досить дивними людьми. Дід був абсолютно непристосований до сільських робіт, проте був хорошим столяром і маляром. Усі меблі в будинку він змайстрував власноруч, причому, за міськими зразками, з Москви привозив книги, картини, ікони. Будинок діда справив значний вплив на формування психології й світогляду О. Зінов'єва: село для нього було не чимось протилежним місту, а певним відгалуженням останнього. Він виростав не зі свідомістю людини, приреченої вічно «копатися» в землі, а з прагненням відірватися від неї й піднятися на вищий, міський рівень. Від батька Олександра Яковича успадкував любов до малювання.

У 1933 р. Олександр за порадою вчителя математики, який високо оцінив його інтелектуальні здібності, переїздить для продовження навчання в Москву. Робота в шкільні роки у відділі сатири і гумору стінних газет сприяла розвиткові в О. Зінов'єва критичного ставлення до навколишньої дійсності. Він став більше уваги звертати на негативні явища, причому не на надзвичайні, а рядові, пересічні, ті, що були нормою радянського життя. Найпомітніший випадок політичної сатири у шкільні роки, який виявив його схильність до жартів на соціально-політичні теми, пов'язаний зі створенням О. Зінов'євим і його двома товаришами жартівливої конституції (події відбувалися в 1935 р., коли був опублікований для загального обговорення проект нової Конституції СРСР). На авторів жарту хтось доніс, з'явилися представники органів державної безпеки, школярів виключили зі школи. Розслідування тривало два тижні, врешті-решт, «жартівників» поновили в школі й справу «зам'яли».

О. Зінов'єв згадував, що покоління його ровесників отримало широку й ґрунтовну загальну середню освіту, яка включала знайомство зі світовою історією й досягненнями світової культури. Їх виховували у дусі гуманізму та ідей кращих представників людства, як минулого, так і сучасності, прагнули прищепити їм високі етичні принципи.

З 1936 р. О. Зінов'єв захоплюється філософією й ідеями соціалістів-утопістів. Його шкільні вчителі історії й літератури поставилися до такого захоплення юнака негативно: вони вважали, що О. Зінов'єву ще рано читати такі книги. Водночас, він запоем читав художню літературу: перечитав усіх великих письменників минулого й визнаних сучасних письменників, перекладених російською мовою. Його улюбленими героями стали відважні одинаки (не обов'язково революціонери), просто мужні люди, які боролися проти сил зла. Пізніше він захопився літературою про «зайвих людей», які теж відносилися до категорії одинаків, а також книгами анархістів і про анархізм. Хоч російській літературі й надавали хрестоматійного й пропагандистського значення, шкільні уроки привчили О. Зінов'єва до серйозного читання, аналізу літературних творів і ставлення до літератури як до найбільшої святині людської цивілізації. Він узагалі, за власним визнанням, постійно перебував між двома крайнощами – нігілістично-сатиричним і романтично-ідеалістичним ставленням до реальності, що потужно вплинуло на його літературний смак.

Під впливом соціалістичних і комуністичних утопій домарксистського періоду, О. Зінов'єв сформулював для себе ідеал суспільства, в якому він хотів би жити, й ідеал своєї власної поведінки в ньому. У цьому ідеальному суспільстві люди повинні жити великими колективами-комунами; усі багатства повинні перебувати у загальному користуванні, в особистому ж людина повинна мати найнеобхідніший мінімум; усі свої сили й здібності людина повинна віддавати суспільству за допомогою своєї комуни; людина повинна жити і працювати на виду у членів комуни, які повинні оцінювати його поведінку за найвищими критеріями справедливості³.

Багато представників його покоління сприймали спрямований на них потік високоморальних повчань і багатообіцяючих ідей щиро й серйозно. Але більшість таких ідеалістів загинули на війні чи в сталінських таборах, дехто перетворився на бунтаря проти тієї реальності, яка не тільки не відповідала, а й різко суперечила його етичним і соціальним ідеалам. О. Зінов'єв вважав, що він опинився серед цих небагатьох дивом уцілілих бунтарів.

Значний обсяг радянської освітньої системи 1930-х рр. складало вивчення революційних ідей і подій минулого, вільнодумства, протестів проти несправедливості, бунтів, повстань, боротьби проти мракобісся, усього того, що було проявом повстання проти існуючого порядку речей, боротьбою за втілення в життя найсвітліших і найблагородніших ідеалів. Оскільки радянське суспільство вважалось кінцевим результатом усієї попередньої боротьби за щастя людства й вищим продуктом усієї попередньої історії, всі революційні ідеї минулого могли бути обернені на радянське суспільство, останнє могло саме стати предметом протесту й джерелом бунту. Цей власний висновок О. Зінов'єв висловив слідчому під час допиту на Луб'янці в 1939 р., який від нього оторопів.

Ще навчаючись у школі, ровесники і вчителі відмітили одну особливість О. Зінов'єва: якщо він хвалив якісь явища радянського життя, то виглядало це так, що краще було б, аби він їх лаяв. О. Зінов'єв був природженим сатириком. І навіть у тих випадках, коли він щиро хотів сказати щось позитивне, у нього, мимоволі, проскакували сатиричні нотки. Аналізуючи одне з оповідань А. Чехова про людську підлість, він зробив висновок про загальнолюдський характер негативних якостей особи. «Пам'ятай, – написав він у висновку шкільного твору, – що підлість, яку ти можеш зробити іншим, інші можуть зробити тобі»⁴. Цей твір став предметом обговорення на комсомольських зборах: О. Зінов'єва засудили за нерозуміння того, що правило, яке він сформулював у висновку твору, притаманне буржуазному суспільству, а в соціалістичному діє закон взаємодопомоги і дружби.

У шкільні роки він прочитав, окрім «Маніфесту Комуністичної партії», який учні були зобов'язані знати за програмою, чимало інших творів К. Маркса й Ф. Енгельса. Інтерес до марксизму був частиною його загального інтересу до філософії й соціально-політичних проблем. Новим стало те, що О. Зінов'єв почав шукати теоретичне пояснення тим явищам життя, які йому доводилося спостерігати, а марксизм претендував саме на те, щоб бути найвищою наукою про оточуючу реальність. Йому знадобилося два роки, щоб зрозуміти, що

на багато запитань марксизм або не давав відповіді, або ж пропонував хибні відповіді. Сталінські твори полегшували його входження в марксистські тексти, досить плутані, а часом навмисно зарозумілі, складні. Водночас, О. Зінов'єв (і не лише він) уже тоді помітив їх недолугість і навіть безглуздість, у них марксистські ідеї доводилися до вульгарної абсурдності й давали привід для кепкування й нешанобливого ставлення до марксизму. У десятому класі О. Зінов'єв прочитав перші розділи «Капіталу» К. Маркса. У спілкуванні з ровесниками він постійно вправлявся в «діалектичних фокусах», як жартували його шкільні товариші. Учитель О. Зінов'єва сказав якось, що він природжений діалектик, і порадив юнакові після закінчення школи вступати на філософський факультет МІФЛІ. Головний підсумок першого знайомства з марксизмом полягав у тому, що О. Зінов'єв здолав той священний жах перед висотами марксизму, що сковував інших. Він відчув у собі здатність розмірковувати діалектично про реальні проблеми, багато категорій діалектики увійшли до апарату його мислення як елементи певного підходу до проблем реальності.

Як зізнавався О. Зінов'єв, його антисталінізм і критичне ставлення до комуністичного суспільства склалися без будь-яких порівнянь соціальних систем і способів життя, виключно під впливом специфічних умов життя в умовах реального комунізму. Джерелом його розуміння феномену радянського суспільства стало власне спостереження фактів реальності, а не твори західноєвропейських письменників, філософів, учених. Останні вплинули на його інтелектуальний розвиток і на формування його пізнавальних здібностей. Але в них нічого не говорилося про головний предмет прикладення цих здібностей – про нове комуністичне суспільство. Він виробив свій світогляд і тип поведінки, насамперед, під впливом того, що відкривав в оточуючому світі, причому, як правило, всупереч тому, про що він дізнавався з книг. Психологічно комунізм розглядався в цей час О. Зінов'євим як ідея бідних, не здатних позбавитися своєї бідності, себе він теж вважав бідним. У нього, як він зізнавався, не було вчителів у строгому сенсі слова, він ніколи не був чиїм-небудь учнем і послідовником, він починав з нуля. Бідність буття О. Зінов'єв компенсував багатством власного інтелектуального життя.

Усупереч офіційній більшовицькій ідеології, яка насаджувалася в епоху «великого перелому», О. Зінов'єв рано соціально самовизначився, уже в 17 років він став у своїй бунтівній свідомості на позиції духовної опозиції до сталінізму. Його свідомий конфлікт з комуністичним суспільством почався як конфлікт із сталінізмом. О. Зінов'єв вважав справжніми антисталіністами лише тих, хто повстав проти цього жорстокого феномену радянської дійсності тоді, коли це було смертельно небезпечно, антисталінізм горбачовських років вважав заслуговуючим лише презирства, маскуванню недобрих намірів. Із таким світобаченням і «умонастроями» він, звичайно, не міг довго залишатися на свободі. Після доносу (звична річ у ті часи) О. Зінов'єва заарештовують, проте йому вдалося втекти з-під слідства. Переховуючись від органів НКВС, рік бродяжив, набуваючи екзистенційно-психологічного досвіду радянського комунального буття та освоюючи новомовну лексику й колоритний народний говір (майстерно потім використаний у художньо-публіцистичних творах), активно рефлексуючи оточуюче життя й вибудовуючи власне оригінальне світобачення. До проблеми самотворення він підійшов творчо: вирішив створити таку істоту, яка досі не існувала ні в реальності, ні в літературі. Відмовившись від існуючої релігії, він був змушений вступити на шлях творення нової. О. Зінов'єв поєднав у собі віру й невіру, зробив із себе віруючого безбожника. Не дивлячись на атеїзм, проблеми релігії залишалися життєво важливими для нього в усі подальші роки, але не в сенсі наївної «віри в біблейські казки», а в сенсі пошуку засобів самозбереження моральної особистості в умовах краху попередніх моральних засад. Його індивідуалізм не мав нічого спільного з «буржуазним», він був результатом ідеального колективізму, протестом проти порушення норм ідеального колективізму в його реальному втіленні, формою самозахисту індивіда, що приймає чесноти колективу, але повстає проти прагнення колективу звести індивіда до рівня безликої його частки. У сімнадцять років він зробив для себе найбільше відкриття: ніколи не існувало й не існуватиме суспільства загального добробуту, рівності, свободи, братерства й справедливості. Комуністичне суспільство не є винятком, у ньому неминучі нерівність людей, насильство, ворожнеча, несправедливість і т. п., які радянська ідеологія приписувала лише антагоністичним

суспільствам минулого. Наївний комуністичний ідеал О. Зінов'єва не зникає зовсім, його місце зайняла комбінація тверезого реалізму, відчаю, бунтарства, прагнення до саморушуння. Критичне ставлення до реальності й будь-яких ідеальних проектів переоблаштування суспільства стало домінуючим в його умонастроях. Дух викриття, скептицизму й кепкування оволодів думками і почуттями О. Зінов'єва. Але у власних вчинках він залишався таким зразковим колективістом, яким і був. Його антисталінізм цього періоду був, певною мірою, порятунком від негативізму й нігілізму, доведений до крайнощів, він став позитивним ідеалом і стрижнем життя О. Зінов'єва. Такий стан тривав до хрущовського «перевороту» (термін уведено О. Зінов'євим), після якого викриття загалом і сталінізму, зокрема, втратили сенс ідеалу життя філософа.

Середню школу О. Зінов'єв закінчив у 1939 р. із «золотим» атестатом і поступив на філософський факультет Інституту філософії, літератури й історії (ІФЛІ) – головного гуманітарного вузу університетського типу в ті роки. Цей вибір був визначений тим, що все те «єретичне» (за зізнанням О. Зінов'єва), що по дрібницях і поступово накопичувалося в його свідомості упродовж прожитих років, особливо за роки життя в Москві, складалося в дещо ціле, прояснювалося й узагальнювалося. Він відчув велику потребу зрозуміти, що собою являє радянське суспільство об'єктивно і сутнісно (без ідеологічних прикрас) і продемонструвати власне принципове ставлення до цього суспільства. Для такого розуміння йому не вистачало спеціальної освіти, тому О. Зінов'єв пожертвував своїми захопленнями архітектурою, малюванням і математикою й вирішив вступити на філософський факультет.

Навчаючись на першому курсі, О. Зінов'єв на відкритих партійно-комсомольських зборах курсу на початку жовтня 1939 р. виступив з аналізом становища в колгоспах, а на вечірці в одного зі шкільних друзів – з критикою режиму і культури Й. Сталіна. Про це хтось повідомив відповідні органи, О. Зінов'єва виключають з МФЛІ, піддають психіатричній експертизі й заарештовують. Перед повторним арештом він утік і 29 жовтня 1940 р. записався добровольцем у Червону армію, що вберегло його від переслідувань.

Другий етап пов'язаний з духовно-етичним загартуванням самостійно мислячої й відповідальної перед бойовими товаришами особистості. О. Зінов'єв він брав участь у Великій Вітчизняній війні з 1941 р. спочатку в складі танкового полку. Оскільки полк не встигли озброїти танками, він воював фактично як стрілецька частина. У кінці 1941 р. О. Зінов'єва направили в авіаційну школу, де він освоїв спеціальність льотчика-винищувача. У подальшому воював у різних штурмових полках на різних типах літаків, як на той час вже застарілих, так і на сучасніших (Іл-2), у Польщі, Угорщині, Австрії, Німеччині, Чехословаччині. Останні бойові вильоти зробив у ході Празької операції. За всю війну здійснив 31 бойовий виліт, був двічі поранений, нагороджений орденом Червоної Зірки й іншими орденами і медалями. Завершив війну в 1945 р. у Берліні в званні капітана⁵.

О. Зінов'єв згадував, що роки служби в армії й війна не пройшли для нього марно, вони стали школою майбутньої філософської, соціологічної й літературної діяльності. Життєвий досвід і його соціально-екзистенційна рефлексія дозволили диференціювати психологічні характери і типологізувати соціологічні детермінанти їх ролевої реалізації в радянській дійсності, що потім було використано в його філософських працях і художній публіцистиці.

Третій етап (післявоєнний) пов'язаний із завершенням перерваної війною соціально-гуманітарної освіти. У 1946 р. О. Зінов'єв вступив на філософський факультет Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. Оскільки стипендія була мізерна, він підробляв вантажником, землекопом, вахтером, маляром, лаборантом на цегельному заводі, інженером в інвалідній артілі дитячої іграшки, вчителем у школі. Закінчивши його з відзнакою в 1951 р., став аспірантом на кафедрі логіки (що важливо – не перебуваючи у членах КПРС). Тут він спеціалізувався в найабстрактнішій і максимально віддаленій від соціальної дійсності сфері – формальній, а потім математичній логіці. У результаті сформувався учений-логік зі строгим раціональним мисленням, завдяки потужності якого була успішно захищена новаторська кандидатська дисертація «Восхождение от абстрактного к конкретному (на матеріалі «Капитала» К. Маркса)» (1954)⁶, присвячена логіко-діалектичному аналізу марксистської методології та її реалізації на історико-економічному матеріалі. О. Зінов'єв здійснив концептуальну експлікацію й методологічну рефлексію марксового методу сходження

від абстрактного до конкретного, що фактично склало цілу епоху в радянській післявоєнній філософській думці. Науковий ступінь кандидата наук О. Зінов'єву присудили, але потім чотири роки не затверджували. Дисертацію вилучили з відкритого фонду Бібліотеки імені В. І. Леніна й Бібліотеки імені М. Горького (університетської бібліотеки). Видавали її читачам лише за особливим дозволом (заборона зберігалася до виходу в світ «Зияющих высот» у 1976 р.).

У 1953 р. О. Зінов'єв став членом КПРС, одну з необхідних трьох рекомендацій підписав Е. Ільєнков – відомий радянський філософ, дослідник марксистсько-ленінської діалектики. У грудні 1954 р. його прийняли на роботу в Інститут філософії Академії наук СРСР, спочатку «друкаркою-стенографісткою», а через кілька місяців перевели на посаду молодшого наукового співробітника. В інституті він пропрацював до 1976 р. Друкуватися почав спочатку в Польщі й Чехословаччині (1958 р.) і лише потім в СРСР. І в цей період життя О. Зінов'єв змушений був підробляти (у 1951 р. він повторно одружився, в 1954 р. народилася дочка Тамара): проводив заняття у вечірньому університеті марксизму-ленінізму, рецензував курсові роботи слухачів Вищої партійної школи, відповідав на листи читачів журналу «Комуніст». Академічна кар'єра О. Зінов'єва складається вдало: у 1963–1975 рр. він працював за сумісництвом на кафедрі логіки філософського факультету МДУ імені М. В. Ломоносова, в 1965–1968 рр. завідував цією кафедрою.

25 червня 1969 р. у житті О. Зінов'єва трапилася дуже важлива подія – він одружився з Ольгою Миронівною Сорокіною, яка до кінця життя стала його вірною супутницею, музою, другом і помічником.

Четвертий етап пов'язаний зі створенням спільно з аспірантами і студентами філософського факультету МДУ імені М. В. Ломоносова (Б. Грушиним, М. Мамардашвілі, Г. Щедровіцьким, а пізніше М. Алексєєвим, В. Костеловським, В. Садовським, В. Столяровим, В. Швирьовим і ін.) філософсько-логічного гуртка, де в опозиції до традиційної формальної та ортодоксальної діалектичної логіки обговорювалися логіко-методологічні проблеми побудови і розвитку наукового знання. У цей період О. Зінов'єв опублікував науково-логічні й філософсько-методологічні праці «Логическое строение знаний о связях» (1959), «Философские проблемы многозначной логики» (1960) й ін. У 1960 р. він захистив докторську дисертацію «Философские проблемы многозначной логики»⁷ і в 1964 р. отримав вчене звання професора кафедри логіки МДУ імені М. В. Ломоносова. Усі його крупні наукові праці були незабаром перекладені іноземними мовами. О. Зінов'єв виробляє для себе абсолютно свідому життєву концепцію, одним із принципів якої став «йти своїм шляхом усупереч усім і всьому».

Створюючи власну логічну теорію, яка багато в чому відрізнялася від прийнятих і визнаних систем математичної логіки, він відразу ж відчув, що чим грандіознішу започатковував справу, тим дрібнішими й чисельнішими ставали його вороги. Їх соціальну функцію О. Зінов'єв пояснив небажанням допустити, щоб він виріс у щось значне, відмінне від них.

Принципові протиріччя змістовного та особистого характеру, які невдовзі проявилися, змусили його, спільно з прихильниками В. Фінном і Д. Лахуті, розійтися з першим колом учнів і послідовників на чолі з Г. Щедровіцьким і заглибитись в логіко-епістемологічну проблематику побудови наукового знання («Дедуктивный метод в исследовании высказываний о связях» (1960)). Ставлення О. Зінов'єва, як передвісника Московського методологічного гуртка (ММГ), до творців, ідей і спадщини школи Г. Щедровіцького було суперечливим і змінювалося на різних етапах від певного інтересу й ревнивого відчуження, через принципову критику, до визнання самостійності й фундаментальності напрацювань ММГ (своє ставлення до «щедровітян» О. Зінов'єв сформулював у книзі «В преддверии рая» (1979)⁸).

На п'ятому етапі (з кінця 1950-х до середини 1970-х рр.) О. Зінов'єв розробив оригінальну логіко-математичну концепцію побудови наукового знання («Логика высказываний и теория вывода» (1962)) й створив на філософському факультеті МДУ імені М. В. Ломоносова, а потім в Інституті філософії АН СРСР, наукову школу багатозначної логіки («Двузначная и многозначная логика» (1962)). Наукові досягнення О. Зінов'єва («О применении модальной логики в методологии науки» (1964); «Об основных понятиях и принципах логики науки» (1965)) та його школи набули союзного («Логическое следование» (1968); «Очерк многозначной логики» (1968)) й міжнародного («Комплексная логика» (1970)) визнання. Проте, він не мав можливості презентувати оригінальність запропонованого наукового підходу й

конструктивність досягнень власної наукової школи на міжнародних філософсько-логічних форумах, оскільки був «невиїзним» (радянський уряд не давав дозволу ученому на закордонні відрядження).

Не зважаючи на те, що після хрущовського «перевороту» антисталінізм О. Зінов'єва втратив сенс, діяльність філософа як своєрідного агітатора й пропагандиста, не припинилася, вона набула проповідницького характеру. Цей досвід дав йому багато матеріалу для книг «Зияющие высоты» (1976), «В преддверии рая» (1979), «Желтый дом» (1980), «Иди на Голгофу: Исповедь верующего безбожника» (1985). Уже до кінця хрущовського періоду, О. Зінов'єв в основних рисах виробив власну життєву концепцію, виразивши її короткою формулою «Я є держава», і більш-менш чіткий план побудови власної внутрішньої суверенної держави. Він повністю здолав марксизм (а не просто відкинув його), сформулював основи власної логіко-філософської й соціологічної концепції. В аспекті поведінковому (зовнішньому) О. Зінов'єв вибудував для себе систему правил поведінки (правил «життя»), які згодом його учні жартома назвали «зіновйогою».

У 1968 р. почався поступовий поворот О. Зінов'єва до бунтарського стану: він відчув, що його держава починає руйнуватися під тиском переважаючих сил противника, оточення філософа не могло допустити спокійного життя його держави. Другий бунт О. Зінов'єва істотно відрізнявся від першого: перший відбувся в умовах жорстоких сталінських репресій, другий – в порівняно ліберальних умовах брежнєвізму, коли відкрито почали бунтувати сотні й тисячі людей. Другий бунт по суті був соціально-етичним, а за формою – літературним. Література стає для О. Зінов'єва не самоціллю, а, насамперед, засобом вираження власного ідейного й морального обурення тим, що відбувалося в країні й з його народом, із ним особисто.

Упродовж 1964–1974 рр. він опублікував чимало книг і статей (у т. ч. за кордоном); підготував десятки студентів й аспірантів; створив наукову групу (і наукову школу) в логіці, яка здобула міжнародне визнання; отримав ступінь доктора наук і звання професора; був професором і завідувачем кафедрою логіки; членом редколегії журналу «Вопросы философии» (завідував відділом логіки); членом експертної комісії Міністерства вищої освіти. Праці О. Зінов'єва набули міжнародного резонансу, його особисто запрошували на міжнародні конгреси й симпозіуми (але вченого нікуди не випускали), він став найцитованіших філософом в СРСР і радянським філософом на Заході.

З 1975 р. став членом Академії наук Фінляндії. О. Зінов'єва кілька разів рекомендували у члени-кореспонденти Академії наук СРСР (і кожного разу його кандидатуру відхиляли в ЦК КПРС) і в лауреати Державної премії СРСР.

Шостий етап (друга половина 1970-х рр.) пов'язаний з екзистенційно-творчою рефлексією протирич науково-професійної й духовно-етичної діяльності, що привело до ідейного відчуження О. Зінов'євим цінностей радянської дійсності, а пізніше – до радикальної критики соціального буття. Це знайшло практичне вираження в їдкій філософсько-художній сатири – найвідомішому його романі «Зияющие высоты». Цей «соціологічний» роман, що влучно й нещадно викривав пороки радянського суспільства, приніс йому приголомшуючу, сенсаційну популярність. Яскрава, щира, абсолютно «особлива» книга, поєднала в собі й науковий трактат, і непересічний літературний твір, майже відразу була перекладена на більш ніж двадцять іноземних мов⁹. На думку ряду російських і зарубіжних літературознавців, «Зияющие высоты» – один із кращих російських романів ХХ ст. Публікація роману в швейцарському видавництві «L'Age d'homme» (1976), природно, призвела до офіційного ostracizmu філософа. Роман був опублікований на Заході й цей факт вирішальним чином вплинув на сприйняття книги в СРСР. На неї дивилися крізь призму епохального протистояння комуністичної та антикомуністичної ідеологій.

У 1978 р. О. Зінов'єв опублікував роман «Светлое будущее», в якому відкрито зобразив тодішнього лідера радянської держави Л.Брежнєва в сатиричних тонах. Влада запропонувала О. Зінов'єву залишити країну, пригрозивши йому ув'язненням за антирадянську діяльність на сім років із наступним висланням ще на п'ять років. О. Зінов'єву відвели роль антикомуніста з усіма витікаючими в ті роки наслідками: звільнили з посади старшого наукового співробітника, позбавили наукового ступеня доктора філософських наук і вченого звання професора, нагород (у т. ч. військових); виключили (одноголосно) з КПРС у 1977 р.; у 1978 р. змусили емігрувати

з СРСР, позбавили радянського громадянства. Довкола нього була створена атмосфера замовчування. Особисто О. Зінов'єв ніколи не погоджувався з такою оцінкою власної особи і громадянської позиції, але репресіям як антикомуніста та «антисовєтчика» піддали саме його.

Отже, життєвий шлях, наукову й літературну діяльність, художню творчість О. Зінов'єва ми розділили на три періоди – радянський (1922–1977 рр.) (власне цей період досліджено в статті), європейський (1978–1998 рр.) і пострадянський (російський) (1999–2006 рр.) і кілька етапів формування й розвитку творчої індивідуальності авторитетного науковця, письменника, поета, художника і Громадянина. Будучи унікальним, феномен О. Зінов'єва має глибоке коріння: як радянське, так і російське; його необхідно розглядати в широкому контексті радянської й російської історії, у порівнянні з іншими особами, явищами та ідейними системами.

У науковій діяльності й літературній творчості О. Зінов'єва виділено три періоди: 1) «академічний» – до публікації «Зияющих высот» і висилки з СРСР (власне цей період досліджено в статті). Основною сферою занять була логіка й методологія науки. О. Зінов'єв по-новому поглянув на предмет логіки, в основу концепції комплексної логіки поклав твердження, що предметом логіки служить мова як матеріалізація людської свідомості. На основі загальної теорії слідування, він вибудував усі інші розділи логіки, які включають два типи заперечення і особливий оператор невизначеності (це повністю його винахід). 2 період (1978–1985 рр.) – дослідження й критика реального комунізму в різноманітних літературних жанрах; 3) від початку перебудови в СРСР – критика розпаду радянської системи, сучасного західного суспільства.

¹ Ильинский И. Александр Зиновьев: «Человек – нормальный» // «Зиновьев». – 2007. – № 1. – С. 8–9.

² Семенов И. Н. Зиновьев Александр Александрович. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fondgp.ru/mmk/personalia/>

³ Зиновьев А. А. Русская судьба, исповедь отщепенца. – М., 1999. – С. 357–358.

⁴ Там само. – С. 108.

⁵ Там само. – С. 223.

⁶ Зиновьев А. А. Восхождение от абстрактного к конкретному (на материале «Капитала» К. Маркса).: Дисс. ... канд. философ. наук. – М., 1954. – 310 с.

⁷ Зиновьев А. А. Философские проблемы многозначной логики. – М., 1960. – 139 с.

⁸ Зиновьев А. А. В преддверии рая. – Lausanne, 1979. – 587 р.

⁹ Зиновьев А. А. Зияющие высоты. – Lausanne, 1976. – 561 р.

В статье прослеживается неразрывная связь жизненного пути, научной и литературной деятельности, художественного творчества выдающегося ученого-логика, социального философа, социального психолога, политолога, писателя-сатирика, поэта, художника-графика и Гражданина Александра Зиновьева (1922–2006 гг.). Исследован советский (1922–1977 гг.) период его жизнедеятельности. С целью комплексной характеристики индивидуальности О. Зиновьева, осуществлена периодизация эволюции его жизни, научной деятельности и литературного творчества.

Ключевые слова: логика, философия, социология, литература, поэзия, гражданин, марксизм, коммунизм.

The article traces the unbreakable bonds of way of life, scientific and literary activity, artistic creativity of prominent logician, social philosopher, social psychologist, political scientist, satirist, poet, graphic artist and citizen Alexander Zinoviev (1922–2006). Soviet period (1922–1977.) of his life is investigated. For comprehensive personality characteristics of O. Zinoviev periodization of the evolution of his life, science and literary creativity was carried out.

Keywords: logic, philosophy, sociology, literature, poetry, citizen, Marxism, communism.